

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kıraâtlerine Yaklaşımı*

*Fatih TOK***

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kıraâtlerine Yaklaşımı

Özet ▶ İslam hukuk ekollerinden Hanefiliğin kurucusu olan Ebû Hanîfe'nin fetvalarında ilk başvuru kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in farklı okuyuş şekilleri (kıraatleri) vardır. Bunlar bazı durumlarda anlam, yorum ve hüküm farklılıklarına sebep olmaktadır. Biz de araştırmamızda kıraatlerin yaygın olduğu bir şehirde (Kufe) ve henüz tasnif ve tedvinlerinin yapılmadığı bir dönemde yaşayan Ebû Hanîfe'nin bu husustaki yaklaşımını ele almaya çalıştık. Bu bağlamda özellikle ondan nakledilen bazı kıraat farklılıklarını ve hüküm verirken onlardan nasıl istifade ettiğini ele aldık. Görünen o ki Ebû Hanife hem sahih hem de zayıf bazı kıraatleri okuyup nakletmiş hatta onlardan hüküm çıkarma konusunda istifade etmiştir. Bunun yanında okumadığı halde Ebû Hanife'ye nispet edilen bazı kıraatlerin söz konusu olması da mümkün gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanife, Kur'an, kıraat, hüküm.

Abu Hanifa's Approach to Quranic Recitations

Abstract ▶ For Abu Hanifa who is the founder of the Hanafi school of law, the principle source of reference is The Quran which has different styles of recitation (Qira'at). In some circumstances, those styles might lead to differences in terms of meaning, interpretation and ruling. Since he lived in an environment where different styles of recitations were prevalent and in a period when classification and codification were not available yet, I will discuss his approach concerning this matter. In this regard, I will analyze some of his ideas about differences in recitations and how he benefited from them while he was to give a ruling. It seems that Abu Hanifa read and narrated both authentic (sahih) and weak hadiths. Even he benefited from them while he was making a ruling. Besides that, it seems possible that there are some recitations referred to Abu hanifa even though he did not use them.

Keywords: Abu Hanifa, Quran, recitation (Qira'at), ruling.

* Bu makale "İmâm-A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı" adındaki doktora tezimizden üretilmiştir.

** ESOĞÜ İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1. Giriş

Ebû Hanîfe (150/767), hicrî ikinci asırda, henüz kıraatlerin tedvin edilmediği bir dönemde yaşamış, hem kelimeler hem de fıkıh ilimlerinin öncülerinden kabul edilen bir âlimdir. Zikredilen her iki ilim dalında da Ebû Hanîfe'nin ilk başvuru kaynağı her zaman için Kur'ân olmuştur. Şayet aradığı bilgiyi Kur'ân'da bulamamışsa, o zaman da sırasıyla Hz. Peygamberin sünnetine ve sahabe kavline müracaat etmiştir. Söz konusu kaynaklar yoluyla herhangi bir sonuca ulaşamadığı durumlarda ise reye başvurmuştur.

Bilindiği gibi ilk başvuru kaynağı olan Kur'ân'ın farklı okuyuşları anlam, yorum ve hüküm farklılıklarına yol açmaktadır. Bu nedenle Ebû Hanîfe'nin kıraatler hususundaki yaklaşımının tespit edilmesinin önem arz ettiği kanaatindeyiz. Araştırmamızda da, bahsedilen gerekçe ışığında Ebû Hanîfe'nin kıraatler hususundaki yaklaşımını tespit etmeye çalışacağız. Ancak konuya girmeden önce kıraatler ve Ebû Hanîfe'nin yetişmiş olduğu Kûfe şehrindeki kıraatlerin durumu hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

2. Kıraat

Okumak, tilâvet etmek anlamına gelen kıraat kelimesi terim olarak; “kıraat imâmlarından her birinin, rivâyet ve tarikler ittifak etmek sûretiyle, diğerlerinden farklı olduğu okuyuşlara” denilmektedir.¹ Bu bağlamda kıraat ilmi de, Hz. Peygamber'den itibaren gelen okuyuş farklılıklarını inceleme ve onları devam ettirme çalışmaları olarak tarif edilebilir.

¹ Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî (1367/1948), **Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân**, Thk. Favvaz Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996, c. 1, s. 336; İsmail Karaçam, **Kıraat İliminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul: İFAV, 1996, s. 73. Kıraat meselesi, özellikle Hz. Peygamber'in yedi harf ile ilgili vermiş olduğu ruhsat çerçevesinde tartışılmıştır. Kanaatimizce bu yüzden ilk dönemlerde kıraat yerine o dönemdeki okuyuş farklılıklarını ifade eden harf kelimesi kullanılmıştır. Kıraat ilmi ve yedi harf meselesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Celaleddin b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1505), **el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996, c. 1, s. 144-157; Abdülhamit Birışık, **Kıraat İlimi ve Tarihi**, Bursa: Emin, 2004, s. 18.

Kur'ân'ın nüzûl döneminde farklı lehçelerle konuşan Arap kabilelerinden tek bir Kur'ân kırâati istemek çeşitli zorluklara sebep olacaktı. Bu yüzden olacak ki Hz. Peygamber; “*Kur'ân yedi harf üzere nâzil olmuştur. Bunlardan kolayınıza geleni okuyun.*”² buyurarak, birtakım farklı okuyuşlara izin vermiştir. Aksi durum, mesajın tam olarak yerine ulaşmamasına veya geç ulaşmasına sebep olabilirdi. Hz. Peygamber hem mesajın ulaşip anlaşılması hem de kolaylık olması için Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti konusunda birtakım okuyuşlara izin vermiştir.³ Bununla birlikte âlimler arasında, Hz. Peygamber'in Medine döneminde vermiş olduğu bu ruhsatta geçen “yedi harf”ten ne kastedildiği hususunda tam bir ittifak yoktur. Bu konudaki tercihimiz yedi harfin, herhangi bir sabit sayıyı ifade etmekten ziyade, kesretten kinaye olduğudur.⁴

Hz. Osman, müslümanlar arasında ihtilaflara yol açmaması için Huzeyfe b. el-Yemân'ın tavsiyesiyle, farklı kırâatleri de ihtiva edecek şekilde Kur'ân metnini imlâ ve istinsâh ettirerek⁵ çeşitli şehirlere göndermiştir. Sayısının dört, beş, altı hatta yedi olduğu ve bu mushaflardan bir tanesinin Medine'de bırakılıp diğerlerinin Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe gibi şehirlere gönderildiği ifade edilmiştir.⁶

² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), **Fezâilü'l-Kur'ân**, Thk. Muhibbiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdülbaki, Kahire: el-Matbaatü's-Selâfiyye, 1400 h., c. 3, s. 339; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dîmeşkî İbnü'l-Cezerî (833/1429), **en-Neşr fi'l-kıraâti'l-aşr**, Tahrîc: Ali Muhammed ed-Dabba', Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trs. c. 1, s. 19-20.

³ Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), **el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Arabistan: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980, c. 1, s. 137-139; Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmi ve Tarihi**, s. 64; İsmail Karaçam, **Kırâat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri**, s. 81.

⁴ Zerkeşî, **Burhân**, c. 1, s. 145-146; Suat Yıldırım, “el-Ahrufü's-Seb'a”, **DİA**, İstanbul: TDV, 1989, c. 2, s. 176. Suyûtî, bu hadisin manası üzerinde ihtilaf olduğunu ve bununla ilgili yaklaşık kırk kadar görüş dile getirildiğini ifade etmektedir. Kitabında da bu görüşlerden otuz beş tanesine yer vermektedir. Bkz. Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 144-156.

⁵ Zerkeşî, **Burhân**, c. 1, s. 235-236; Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 157; Zerkânî, **Menâhilu'l-irfân**, c. 1, s. 327; Muhsin Demirci, **Kur'ân Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Ensâr, 2005, s. 128-131.

⁶ Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 189; Zerkânî, **Menâhilu'l-irfân**, c. 1, s. 329-330; Abdülhamit Birışık, “Kur'ân” **DİA**, İstanbul: TDV, 2002, c. 26, s. 384; Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, **DİA**, İstanbul: TDV, 2006, c. 31, s. 242; Hayrettin Öztürk, **Edebî**

Hız. Osman, kırâat eğitimi için mushafların gönderildiği şehirlere birer mukri' (Kur'ân okutucusu) de göndermiştir. Bu mukri'ler ile onlardan daha önce giderek o şehirlerde Kur'ân eğitimi veren diğer sahâbîlerin çalışmaları, bir yandan kırâat eğitiminin yaygınlaşmasını sağlarken, diğer yandan da birtakım farklı kırâatlerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Belli bir dönem sonra mevzû kırâatler de nev zuhur edince, Kur'ân kıraatlerinin sayısında ciddi artışlar olmuştur. Bu durum kırâatlerin sahihlerini şâzlarından ayırmak için bazı çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Çeşitli kıstaslar çerçevesinde yapılan ilk çalışmalarda kırâat sayısı otuzu aşkın iken, daha sonra bu sayı yirmi civarına düşürülmüştür. Bu alanda en belirleyici tasnif ise, "*Kitabü's-seb'a fi'l-kırâât*" adlı eserinde yedi sahih kırâat toplayan İbn Mücâhid'in (324/936) yapmış olduğu çalışmadır. Onun yedi ile sınırlandırdığı mütevâtir kırâat sayısını İbnü'l-Cezerî (833/1429) ona çıkarmıştır. Bu sayı sonraki çalışmalarla birlikte on dörde kadar yükselmiştir.⁷

Bu arada belirtelim ki sahih kırâatleri şâz olanlarından ayırmak için İbnü'l-Cezerî tarafından ileri sürülen üç kıstas âlimler tarafından genel kabul görmüştür. Onun tespit ettiği şartlara göre; Arap diline bir vecihle dahi olsa uyan, Hız. Osman mushaflarından birine uygunluk arz eden ve sağlam bir senede sahip olan her kırâat sahihtir.⁸ Bu şartları taşımasına rağmen mütevâtirlik seviyesine ulaşamamış kırâatlere meşhur, bu şartlardan biri eksik olan kırâatlere şâz kırâatler denilmiştir.

Mucize Kur'ân- Yazılması ve Toplanması, 4. Baskı, İstanbul: Ensar, 2010, s. 150-151.

⁷ Kırâatlerin sayısı ile ilgili bilgi için bkz. Zerkânî, **Menâhilü'l-irfân**, c. 1, s. 339-340; Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmî ve Tarihi**, s. 78-79. Nakledilen on mütevâtir kırâat şunlardır: **Ebû Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (118/736)**, **Ma'bed Abdullah b. Kesîr (120/738)**, **Âsım b. Behdele (127/ 745)**, **Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî (130/747-48)**, **Hamza b. Habîb (156/773)**, **Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (169/785)**, **Ali b. Hamza el-Kisâî (189/805)**, **Ya'kub el-Hadramî (205/821)**, **Halef b. Hişâm el-Bezzâr (229/844)**. **Daha sonra bu on imâma dört daha ilave edilmiştir**: Hasan-ı Basrî (110/728), İbn Muhaysın (123/741), A'meş (148/765), Yahya b. Mübarek el-Yezîdî (202/ 817). Ebû Ubeyde el-Kâsım b. es-Sellâm (v. 224 h.) kitabında otuz iki kırâate, Ebû İshak İsmail el-Cehdamî ve İbn Cerir et-Taberî ise yirmi kırâate yer vermişlerdir. Bkz. Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmî ve Tarihi**, s. 51-52.

⁸ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr**, c. 1, s. 9.

Hiçbir aslı olmayan ve kırâat olarak da kabul edilmeyen rivâyetler ise, mevzû olarak isimlendirilmiştir.⁹

3. Kûfe'de Kırâat

Hız. Osman, istinsâh ettirdiği nüshalardan birini Ebû Abdurrahman es-Sülemî (73/692) ile birlikte Kûfe'ye göndermiştir. Ancak ondan daha önce Kûfe'de İbn Mes'ûd, bizzat Hız. Peygamber'den almış olduğu harfî (kırâati) okutmaya başlamış idi. Bu yüzden Kûfe'de hem İbn Mes'ûd kırâati hem de Ebû Abdurrahman es-Sülemî kanalıyla gelen Hız. Ali kırâati yaygınlaşmıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla Kûfe, Ebû Hanîfe döneminde çeşitli kırâatlerin okunduğu bir şehir haline gelmiştir. Zira mütevâtir kabul edilen yedi kırâat imâmından üçü Kûfe şehrinin imâmıdır.¹⁰ Bunlardan biri olan Âsım b. Behdele (127/745), Ebû Abdurrahman'dan Hız. Ali kırâatini, Zir b. Hubeyş'ten (82/701) de İbn Mes'ûd kırâatini almıştır. İmâm Âsım, hem Ebû Hanîfe'nin hem de yedi kırâat imâmılarından olan Ebû Amr b. Alâ (154/770) ile Hamza b. Habîb'in (156/773) kırâat üstadıdır. Ebû Hanîfe'nin, "Âsım kırâati müstakîm (sade, akıcı) bir kırâattir. Hamza kırâatinde ise gırtlaktan çıkarma (zorluk) vardır."¹¹ diyerek, hocası Âsım ile Hamza'nın kırâatleri arasında bir karşılaştırma yaptığını görüyoruz. Zira bugün dünyada en yaygın okuyuş olan Âsım kırâatinin ayırt edici vasfı olarak onun sade, akıcı ve kolay oluşundan bahsedilmektedir.¹²

İmâm-ı A'zam, hocası Âsım kanalıyla hem İbn Mes'ûd'un hem de Hız. Ali'nin kırâatine vâkıf olmuştur. Ancak gelen rivâyetler, Ebû

⁹ Zerkeşî, **Burhân**, c. 1, s. 331; Zerkânî, **Menâhilu'l-irfân**, c. 1, s. 349.

¹⁰ Mütevâtir yedi kırâat imâmı içerisinde yer alan Kûfeli imâmı, Âsım, Hamza ve Kisâî'dir. Bkz. Zerkânî, **Menâhilu'l-irfân**, c. 1, s. 370-373; Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmî ve Tarihi**, s. 112-119.

¹¹ el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (568/1172), **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut: 1981, I, s. 345-346.

¹² Günümüzde Müslümanların yüzde doksanının okuduğu kırâat, İmâm Âsım'ın Hafs râvisi kanalıyla gelen rivâyettir. Kırâatindeki sadelik, kaide dışı okuyuş ile lehçelere bağlı okuyuşların az olması, yaygınlık kazanmasının temel nedenlerindedir. Bkz. Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmî ve Tarihi**, s. 112-114.

Hanîfe'nin sadece belirli bir kırâat imâmına bağlı kalmayıp, başkalarından da istifade ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte onun, İbrahim en-Nehaî'nin, "Kur'ân okumaya bir kırâat (harf) üzere başladıktan sonra bir başka harfe geçmeyi mekruh görüyorum."¹³ sözünü nakletmesini dikkate alarak, Kur'ân okumaya bir kırâatle (harfle) başlayıp daha sonra başka bir kırâate (harfe) geçmeyi ise hoş karşılamadığını söyleyebiliriz.

Ebû Hanîfe'den nakledilen kırâatler arasında mütevâtir kırâatler yanında, bugün şâz olarak görülen Alkame b. Kays (62/682), Hasan-ı Basrî (110/728), Zeyd b. Ali (122/740) ve İkrime (104/722) gibi âlimlerin harfleri (kırâatleri) de vardır. Hemen ifade edelim ki, bugün şâz kabul edilen bazı kırâatler, onları sağlam bir senedle alan Ebû Hanîfe için, o dönemde sahih bir kırâat olarak görülmüş olabilir. Zira o dönemde kırâat rivâyetleri için, mushaftan ziyade kurra, yani kırâatlerin râvisi önemli idi. O da güvendiği râvilerden gelen kırâat rivâyetlerinden istifade etmiştir.

Kaynaklarda görebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanîfe'den bugünkü tasnif ile sahih, şâz veya mevzû olmak üzere bazı kırâatler nakledilmiştir. Hemen ifade edelim ki nakledilen kırâat rivâyetleri içerisinde, okumadığı halde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bazı kırâatlerin olması da mümkündür.¹⁴ Söz konusu kırâatleri incelemeye başlamadan önce Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımına da kısaca yer vermek istiyoruz. Zira ona nispet edilen kırâatlerle ilgili yapılacak değerlendirmelerde onun Kur'ân tanımının da göz önünde bulundurulmasının gerekli olduğuna inanıyoruz.

¹³ Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî, **Kitâbu'l-âsâr**, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936, s. 46; İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), **Kitâbu'l-âsâr**, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008, c.1, s. 280; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî (665/1266), **Câmiu mesânidi'l-İmâm el-A'zam**, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Meârif, 1332 h. c. 1, s. 215. Ebû Hanîfe, burada İbn Mes'ûd, Zeyd veya bir başkasının kırâatleri arasında geçiş yapmanın kastedildiğini ifade etmektedir. Bkz. Şeybânî, **Kitâbu'l-âsâr**, c.1, s. 280.

¹⁴ Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 327-337; Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî (827/1424), **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1981, s. 311-341; İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr**, c. 1, s. 16; Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (974/1566), **el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân**, Dimeşk: Dâru'l-Hüdâ ve'r-Reşâd, 2007, s. 147.

4. Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Tanımı

Tanımlar, tanımı yapan kişinin düşünce dünyasından ve yapıldığı dönemin şartlarından bağımsız değildir. Bu açıdan bakıldığında, İslâmî ilimlerin tedvin, tasnif ve teşekkül döneminde, medeniyet ve mezheplerin bulunduğu bir havzada yaşayan Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımı da, hem onun tasavvurlarının hem de dönemin dînî, siyâsî, sosyo-kültürel ve fikrî gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda gayr-i müslimlerin Kur'ân'ın kaynağı üzerindeki iddiaların ve Kur'ân'ın mahiyetiyle ilgili İslâm mezhepleri arasında cereyan eden tartışmaların, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımı üzerinde doğrudan etkili olduğunu söyleyebiliriz.

İmâm-ı A'zam'ın Kur'ân tanımları, özellikle kendisinden nakledilen *el-Fıkhü'l-Ekber* ve *el-Vasıyye* adlı risâlelerde yer almaktadır. Her iki eserde zikredilen tanımlar ise birbirlerine benzer mahiyet taşımakta ve sanki ona yöneltilen, "Kur'ân nedir?" şeklindeki bir soruya cevap mahiyetindedir. İlk sırada zikredilen eserin iki farklı yerinde Ebû Hanîfe, Kur'ân-ı Kerîm'i, onun birtakım hususiyetlerini ön plana çıkararak şöyle tanımladığını görüyoruz:

*Kur'ân-ı Kerîm, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfûz, dillerde okunan ve Peygamberimize indirilmiş olan Allah kelâmıdır. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur, fakat Kur'ân mahlûk değildir... Kur'ân, Allah'ın kadîm ve ezelî kelâmıdır...*¹⁵

*Kur'ân-ı Kerîm, Allah Rasûlüne indirilmiş ve mushaflarda yazılmıştır...*¹⁶

Yine Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye* adlı risâlesinde Kur'ân-ı Kerîm'i, benzer bazı nitelikler zikrederek şu şekilde tanımlamıştır:

¹⁵ Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit (150/767), **el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhü'l-ebzat, el-Fıkhü'l-ekber, Risâle Ebî Hanîfe, el-Vasıyye**, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte nşr: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010, s. 70-71.

¹⁶ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-ekber**, s. 76.

Kur'ân, Allah'ın mahlûk olmayan kelâmı, vahyi, tenzîli, ilâhî zâtının aynı olmayan, zatından da ayrı düşünülemeyen kelâm sıfatıdır. Mushaflara yazılmakta, dillerde okunmakta ve kalplerde yer tutmaksızın muhafaza edilmektedir. Mürekkep, kâğıt ve yazıların hepsi mahlûktur. Zira bunlar kulların filleri'dir. Ancak Allah'ın kelâmı mahlûk değildir...¹⁷

Zikredilen tanımların araştırmamız açısından en dikkat çekici özelliği, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı, mushaflarda yazılı olma şartına bağlamış olmasıdır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi İbnü'l-Cezerî, kırâatlerin sahih olabilmesinin yani Kur'ân olarak okunabilmesinin şartlarından biri olarak Mushaflara uygunluk şartını ileri sürülmüştür. Değerlendirme yaparken biz de bu hususu göz önünde bulundurmaya çalışacağız.

5. Ebû Hanîfe'den Nakledilen Kırâatler

Bezzâzî ile Muvaffak el-Mekkî'nin, menâkıp kitaplarında Ebû Hanîfe'nin okuduğu kırâatlere dair müstakil birer başlık açtıklarını görüyoruz. Ondan yapılan nakiller arasında on kırâat imâmının (aşere) okuyuşları olduğu gibi, onların dışında kalan bazı kırâat rivâyetleri de vardır.

Rivâyetlerin sıhhatlerine dair henüz herhangi bir tasnifin yapılmadığı o dönemde Ebû Hanîfe, kendisine ulaşan herhangi bir nakil söz konusu olduğunda, özellikle ve öncelikle rivâyetin sened zincirindeki râvilerin sika, hatta âlim kişiler olup olmadıklarına dikkat etmiştir. Örneğin İmâm Evzâî (157/774) ile yapmış olduğu refu'l-yedeyn¹⁸ tartışması, onun senede vermiş olduğu önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aynı şekilde İmâm-ı A'zam, kırâat rivâyetlerinin senedlerine de önem vermiş ve bu hususta özellikle sika râvilerden kendisine

¹⁷ Ebû Hanîfe, **el-Vasıyye**, s. 88-89.

¹⁸ Refu'l-yedeyn meselesi, namazda iftitah tekbiri haricinde ellerin kaldırılıp kaldırılmayacağı ile ilgili tartışmaya denilmektedir. Ebû Hanîfe bu münazarada, kendi rivâyet ettiği senetteki âlimlerin ilmî açıdan daha liyakatli olduklarını söyleyerek, namazda iftitah tekbiri dışında ellerin kaldırılmayacağına hükmetmiştir. Bkz. Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 113; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 191.

ulaşan okuyuşları almıştır. Hatta o, ileride değineceğimiz gibi Hz. Osman mushafı dışında kalan bazı kırâatlerden, senedlerine güvendiği için Kur'ân'ı yorumlama ve hüküm istinbâtı hususunda istifade etmiştir. Ebû Hanîfe'nin bu kırâatleri, daha sonra dile getirildiği gibi mensûh kırâat, sünnet veya sahâbe tefsiri olmaktan ziyade,¹⁹ ilk dönemlerde okunan birer Kur'ân kırâati olarak görmüş olması mümkündür. Çünkü söz konusu okuyuşların Hz. Peygamber tarafından neshedildiklerine dair herhangi bir nakil bulunmamaktadır. Keza bu rivâyetlerin sünnet veya sahâbe kavli olarak değil de, bir harf/kırâat olarak nakledildiklerini görüyoruz.

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin okuduğu kırâatin sayısı ile ilgili de bazı rakamlar verilmektedir. Örneğin Ebû'l-Fazl el-Huzâî, Ebû Hanîfe'nin kırâatini elli bir olarak verirken, Muvaffak el-Mekkî ise elli kırâat, iki bin iki yüz doksan tarikten bahsetmektedir.²⁰ Aşağıda Ebû Hanîfe'den nakledilen Âsım kırâati dışındaki kırâat örneklerine değinmek istiyoruz. Bu kırâat rivâyetlerini ise, Ebû Hanîfe'den sonra tespit edilen sıhhat şartları çerçevesinde önce sahih ardından da şâz ve mevzu kırâatler başlıkları altında ele alacağız.

a. Sahih Kırâatler

Öncelikle ifade edelim ki, sahih kırâatlerden maksat İbnü'l-Cezerî tarafından ileri sürülen sıhhat şartlarını taşıyan on kırâat (aşere) içerisinde yer alan okuyuşlardır. Zikredeceğimiz misaller ise, Ebû

¹⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Sehl Şemseddin es-Serahsî (490/1090), **Usûlü's-serahsî**, Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 1993, c. 1, s. 281; Abdurrahman Çetin, **Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar**, İstanbul: Ensar, 2005, s. 370-371.

²⁰ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Cafer el-Huzâî (408/1017), **Kırâati Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Demirbaş/Kayıt No: 21Hk487/3, Varak: 3; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 336. Kezâ Bezzâzî, Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî el-Biskrî'nin, Ebû Hanîfe'nin kırâatini, elli (50) kırâat ve bin iki yüz doksan (1290) tarikte beyân ettiği söylemektedir. Bkz. Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 342. Ancak burada bir hususa işaret etmemiz gerekmektedir. Muhakkik, el-Kâmil kitabının giriş bölümünde müellifin hayatından bahsederken, onun farklı imâmlardan bin dört yüz elli dokuz rivâyet ve tarikten müteşekkil elli kırâat topladığını belirtiyor. Burada sadece İmâm-ı A'zam'dan bahsedilmemektedir. Bkz. Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Hüzelî el-Biskrî el-Mağribî (465/1074), **el-Kâmil fi'l-kırâati'l-aşr ve'l-erbain ez-zâide aleyhâ**, Thk. Cemâleddin b. es-Seyyid b. Rifâî, Müessesetü Semâ, 2007, s. 5.

Hanîfe'nin, hocası Âsım dışındaki mütevâtir kırâat imamlarından alıp naklettiği rivâyetlerdir.

1) Kaynaklarda nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, Âsım kıraatinde; *مِلُّ الْأَرْضِ ذَهَبًا* (mil'ü'l-ardi zeheben) şeklinde okunan Âl-i İmrân sûresinin 3/91'inci âyetini; *مِلُّ الْأَرْضِ ذَهَبًا* (milü'l-ardi zeheben) şeklinde okumuştur. Bezzâzî bu kırâatin, Nâfî'in Verş ve İbn Kesîr'in Kunbul râvileri tarafından da okunduğunu söylemiştir.²¹ Kezâ bu âyeti, aşere imâmlarından Ebû Cafer'in râvisi İbn Verdân'ın da bu tarzda okuduğu nakledilmiştir.²² Âyetin anlamında herhangi bir değişiklik meydana getirmeyen ve mütevâtir kırâatler içerisinde yer alan bu okuyuş, anlaşıldığı kadarıyla sağlam bir senedle kendisine ulaştığı için Ebû Hanîfe tarafından nakledilmiş ve okunmuştur.

2) Yine Ebû Hanîfe'nin, Tâhâ sûresinin 20/66'ncı âyetinde geçen; *تُحَيَّلُ إِلَيْهِ* (tühayyelü ileyhi) ibaresini; *يُحَيَّلُ إِلَيْهِ* (yühayyelü ileyhi) şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir. Bu kırâat, aşere imâmlarından İbn Âmir'in râvisi İbn Zekvân ile Yakûb el-Hadramî'nin râvisi Ravh'tan da nakledilmiştir.²³ Zikredilen âyet, “Hayır, siz atın, dedi. Bir de baktı ki, büyüleri sayesinde ipleri ve sopaları, kendisine gerçekten koşuyor gibi görünüyor” meâlinindedir. Bahsedilen kırâatin ilkinde fiil müzekkerdir ve sûrenin 20/64'üncü âyetindeki “كَيْدُكُمْ” lafzına râcî'dir. İkinci okuyuşta ise, ip ve sopaların cemi' müennes olmasına binâen fiil de müennes gelmiştir. Bu durumda iki kırâat arasında zikredilen husus dışında anlam açısından herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

²¹ Ebû'l-Fazl el-Huzâî (408/1017), **Kırââti Ebî Hanîfe**, Varak: 1; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 330; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 313.

²² Muhammed Harûf, **et-Teshîl li-kırââti't-tenzîl mine's-şâtibiyye ve'd-dürre**, Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2008, s. 61.

²³ Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 325; Harûf, **et-Teshîl li-kırââti't-tenzîl**, s. 316; Abdulkadir Muhammed Mansûr, **eş-Şâmil fi'l-kırââti'l-aşr**, Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 2009, 2. Baskı, s. 367-368. Ebû Hanîfe'nin bu âyeti, “تُحَيَّلُ / nühayyelü” şeklinde şâz bir kırâat ile okuduğu da söylenmektedir. Bkz. Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırââti Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Varak: 2; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 333.

3) Ebû Hanîfe'nin Tâhâ sûresinin 20/114'üncü âyetindeki; **أَنْ يُقْضَىٰ** (en-yükdâ ileyke vahyühu) ibaresini; **أَنْ تَقْضِيَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ** (en-nak-diye ileyke vahyehu) şeklinde okuduğu bildirilmiştir. Bu kırâat, aşere imâmlarından Yakûb el-Hadramî tarafından da nakledilmiştir.²⁴ Âyetin anlamı ise Âsım kırâatinde, “*Sana onun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'ân'ı (okumakta) acele etme...*” şeklinde iken; Ebû Hanîfe'nin okuduğu kırâatte, “*Biz sana onun vahyini tamamlamadan önce Kur'ân'ı (okumakta) acele etme...*” anlamına gelmektedir. Birinci okuyuşta fiil meçhul, ‘vahiy’ ise nâib-i fâil olarak yer almış ve vurgu vahye olmuştur. İkinci okuyuşta ise, vahyedenin Allah olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bahsedilen kırâat farklılığının sadece âyetin anlamına genişlik kazandırdığını söyleyebiliriz.

Zikredilen misaller İmâm-ı A'zam'ın, hocası Âsım'ın kırâati dışında kalan ve mütevâtir olarak kabul edilen diğer kırâat imâmlarından da bazı okuyuşlar alıp naklettiğini göstermektedir. Henüz kırâatlerin tasnif ve tedvininin yapılmadığı o dönemde Ebû Hanîfe, güvenilir râvilerden kendisine ulaşan bu tür kırâat rivâyetlerini alarak hem okumuş hem de onları rivâyet etmiştir.

b. Şâz ve Mevzû Kırâatler

Ebû Hanîfe, aşere imâmları dışında kalan başka râvilerden de kırâat rivâyetleri almıştır. Bu nakiller, sened ve metinlerinin sahip oldukları özelliklere göre meşhûr, şâz veya mevzû olarak nitelendirilmiştir.²⁵ Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin okumadığı halde kendisine nispet edilen bazı mevzû kırâatler de söz konusu olmuştur.²⁶

1) Ebû Hanîfe'nin, Yûnus sûresi 10/92'nci âyetini, mütevâtir kırâatler içerisinde yer almayan bir kırâatle okuduğu nakledilmiştir. Bahsedilen âyetteki; **فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَ آيَةً** / “Fel-yevme

²⁴ Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırââti Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Varak: 2; Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, **el-Kâmil fi'l-kırââti'l-aşr ve'l-erbaîn**, s. 600; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 333-334; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 325; Harûf, **et-Teshîl li-kırââti't-tenzîl**, s. 320; Abdulkadir Mansûr, **eş-Şâmil fi'l-kırââti'l-aşr**, s. 375.

²⁵ Konu başında zikrettiğimiz bu şartlar için bkz. Zerkeşî, **Burhân**, c. 1, s. 331.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr**, c. 1, s. 16; İbn Hacer el-Heytemî, **Hayrâtü'l-hisân**, s. 147.

nüneccîke bi-bedenike litekûne limen halfeke âyeten” ibaresini Ebû Hanîfe’nin; *فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِأَبْدَانِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً* “Fel-yevme nüneccîke bi-ebdânike litekûne limen halegake âyeten” şeklinde okuduğu bildirilmiştir.²⁷ Söz konusu âyetin yukarıda verdiğimiz mütevâtir kıraatteki anlamı; “(Ey Firavun!) Senden sonra geleceklere ibret olman için, bugün senin bedenini (cansız olarak) kurtaracağız...” şeklinde iken, Ebû Hanîfe’nin okuduğu kırâatte; “(Ey Firavun!) Seni yaratanın (Allah) bir mucizesi olman için, bugün senin bedenlerini (cansız olarak) kurtaracağız...” anlamına dönüşmektedir.

Keza Yûnus sûresinin 10/10’uncu âyetindeki; *وَأَخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* “Ve âhiru de’vâhüm eni’l-hamdü lillâhi rabbi’l-âlemîn” ibâresini Ebû Hanîfe’nin; *وَأَخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* “Ve âhiru de’vâhüm enne’l-hamde lillâhi rabbi’l-âlemîn” şeklinde anlama te’kid veren bir kırâatle okuduğu söylenmiştir.²⁸ Onun okuduğu bu kırâat; “Onların dualarının sonu da şudur: Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.” meâlindeki âyete te’kid katmaktadır.

2) Muhammed b. Cafer el-Huzâî kanalıyla nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, terâvih namazlarında imâmlik yaparken zaman zaman sahâbe ve tâbiînden gelen seçkin kırâatler okumuştur. Örneğin Fâtîha sûresindeki (1/3); *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* “mâliki yevmi’d-dîn” âyetini o; *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* “meleke yevme’d-dîn” şeklinde okumuştur. Zemahşerî bu âyeti Hasan-ı Basrî, Yahya b. Ya’mer (Ma’mer) ve Şüreyh b. Yezid’in de aynı şekilde okuduğunu belirtmektedir.²⁹ Sahih kırâatler içinde yer almayan bu okuyuş, âyetin anlamından daha çok i’rabında bazı değişikliklere yol

²⁷ Ebû’l-Fazl el-Huzâî, *Kırââti Ebî Hanîfe*, Yazma Eser, Varak: 1; Ebû’l-Kâsım el-Hüzelî, *el-Kâmil fi’l-kırââti’l-aşr ve’l-erbaîn*, s. 569; Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 332; Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 319.

²⁸ Ebû’l-Fazl el-Huzâî, *Kırââti Ebî Hanîfe*, Yazma Eser, Varak: 1; Ebû’l-Kâsım el-Hüzelî, *el-Kâmil fi’l-kırââti’l-aşr ve’l-erbaîn*, s. 566; Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 332; Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 318.

²⁹ Bu rivâyet ile ilgili nakiller için bkz. Ebû’l-Fazl el-Huzâî, *Kırââti Ebî Hanîfe*, Yazma Eser, Varak: 1; Ebû’l-Kâsım el-Hüzelî, *el-Kâmil fi’l-kırââti’l-aşr ve’l-erbaîn*, s. 478; Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1143), *Tefsiru’l-keşşâf an-hakâiki gavâmidî’t-tenzil ve uyûni’l-ekâvil fi-vücûhi’t-’vil*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006, c. 1, s. 21; Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 329; Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, s. 311.

açmaktadır. Bu durumda muhteva aynı iken, sadece i'rabda birtakım farklılıklar olmaktadır.

3) Rivâyet edildiğine göre Ebû Hanîfe, Âl-i İmrân sûresinin 3/18'inci âyetindeki; قَائِمًا بِالْقِسْطِ “...kâimen bi'l-kıst...” lafzını; قَائِمًا بِالْقِسْطِ “...kayyimen bi'l-kıst...” şeklinde okumuştur. Bu âyeti Al-kame'nin de aynı şekilde okuduğu aktarılmıştır.³⁰ Ebû Hanîfe'nin ayrıca, Tâhâ sûresi 20/1. âyetindeki hurûf-ı mukattaa'yı, İkrime gibi, “تَاهَا / طَهْ ” şeklinde; Bakara sûresi 2/14 ve 2/76 âyetlerinde geçen; وَإِذَا لَقُوا / الَّذِينَ آمَنُوا / “Ve izâ lekullezîne âmenû” ibaresini, Zeyd b. Ali gibi; وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا “Ve izâ lâkullezîne âmenû” şeklinde okuduğu nakledilmiştir.³¹ Yukarıda zikredilen kırâatlerin hiçbirisi, mütevâtir kırâatler içerisinde yer almamaktadır. Bununla birlikte bu kırâatlerin, Ebû Hanîfe tarafından okunup nakledildikleri ifade edilmiştir.

4) Kezâ Ebû Hanîfe'nin, Kâfirûn sûresiyle ilgili İbn Mes'ûd'dan gelen farklı bir kırâatten (harf) bahsettiğini görüyoruz. Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber'in vitir namazının ikinci rekâtında Kâfirûn sûresini okuduğunu naklederken, İbn Mes'ûd kırâatinde Kâfirûn sûresinin 109/1'inci âyetinin; قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا / “Kul yâ eyyühe'l-kâfirûn” değil de; قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا “Kul li'l-lezine keferû” şeklinde okunduğunu ifade etmiştir.³² Görüldüğü gibi burada âyetin anlamından ziyade, cümle yapısında (i'ra-

³⁰ Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, **el-Kâmil fi'l-kırâati'l-aşr ve'l-erbain**, s. 514; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 330; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 313.

³¹ Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırâati Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Varak: 1, 2; Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, **el-Kâmil fi'l-kırâati'l-aşr ve'l-erbain**, s. 481, 597; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 329, 333; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 312, 323.

³² Şeybânî, **Kitâbu'l-âsâr**, c.1, s. 142-144. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve sahih olmayan birtakım kırâatlere örnek olarak şu okuyuşları zikredebiliriz: En'âm sûresi 6/104. âyetindeki, “ve men amiye fe-aleyhâ / وَمَنْ أَعْيَىٰ فَعَلَيْهَا ” ifadesini, “ve men a'mâ fe-aleyhâ / وَمَنْ أَعْيَىٰ فَعَلَيْهَا ”; Zuhruf sûresi 43/86 âyetinde geçen, “ve lâ yemliku / وَلَا يَمْلِكُ” kelimesini, “ve lâ temliku / وَلَا تَمْلِكُ”; Fil sûresi 105/4 âyetindeki, “termîhim / تَرْمِيهِمْ” ifadesini de, “yermîhim / يَرْمِيهِمْ” okuduğu rivâyet edilmiştir. Bu rivayetler ve başka misaller için bkz. Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırâati Ebî Hanîfe**, Varak: 1, 2, 3; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 329-336; Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 311-341.

bında) bir değişiklik söz konusudur. Bununla birlikte bahsedilen rivâyetteki bu kırâati, Ebû Hanîfe'nin de aynı şekilde okuduğuna dair herhangi bir ifade yoktur. Ancak anladığımız kadarıyla İmâm-ı A'zam, kendisine sağlam bir senedle gelen bu rivâyeti nakletmiştir.

Ebû Hanîfe'nin kırâat-ı aşere imâmları dışındaki bazı râvilerden naklettiği kırâat örnekleri, onun farklı kırâatlere yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Zira o, bugün şâz olarak kabul edilen bazı okuyuşları, güvenilir râviler kanalıyla kendisine ulaştığı için alıp nakletmiş, hatta Kur'an'dan ahkâm istinbatı gibi bazı hususlarda da onları kullanmıştır. Bununla birlikte nakledilen kırâatlerden bir kısmının, âyetlerde daha çok i'rab değişikliğine sebep olduğu görülmektedir. Küçük anlam değişikliklerine yol açan bu tür farklı kırâatler ise, âyetlerin tefsirine bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Bu arada Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve daha çok mevzû kırâatlere örnek olarak gösterilen bir okuyuşa daha değinmek istiyoruz. Nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, Fâtır sûresi 35/28'inci âyetindeki; *عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* / "İnnemâ yehşallâhe min ibedihi'l-ulemâu" ifadesini; *عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* / "İnnemâ yehşallâhu min ibedihi'l-ulemâe" şeklinde okumuştur.³³ Bahsedilen âyetin anlamı; "Kulları içerisinde ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar." iken, zikredilen bu şâz okuyuşta; "Allah, kulları içerisinde ancak âlimlerden korkar" şekline dönüşmektedir. Tefsirlerinde Ebû Hanîfe'nin böyle bir kırâati okuduğunu nakleden Zemahşerî ile Neseî'nin, bu kırâatin mevzû olup olmadığına dair herhangi bir değerlendirmede bulunmadıklarını görüyoruz. Onlar, bu okuyuştaki "haşyet" kelimesini istiâre olarak niteleyerek âyete; "...Allah kulları içerisinde ancak âlimleri tazim eder..." anlamını vermişlerdir.³⁴ Ebû Hanîfe'den bu okuyuşu nakleden Bezzâî ise yukarıdaki yoruma ilaveten, âyetteki 'haşyet' kelimesine, bu kelimenin geçtiği Kehf suresinin 18/80'inci âyetini delil getirerek, 'korkmak' değil

³³ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr**, c. 1, s. 16; Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırâati Ebî Hanîfe**, Varak: 2; Muvaffak el-Mekkî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 336; Bezzâî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 341; İsmail Karaçam, **Kırâat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri**, s. 89; Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmi ve Tarihi**, s. 85.

³⁴ Zemahşerî, **Keşşâf**, c. 3, s. 593; Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî (710/1310), **Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl**, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008, c. 3, s. 87.

de 'bilmek' anlamını vermiştir. Söz konusu âyette Cenâb-ı Hak; فَخَشِينَا / أَنْ يُرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا / “Bunun için (çocuğun) onları azgınlık ve kafre düşürmesinden korktuk (bildik).” Zira aksi takdirde çocuğun öldürülmesinin mübah olmaması gerekirdi.³⁵ Haşyet kelimesine 'bilmek' anlamı verildiğinde, Fâtır sûresindeki âyetin anlamı, “Allah kulları içerisinden âlimleri bilir” şeklinde olmaktadır ki; bu durumda âyetin anlamında herhangi bir sorun ortaya çıkmamaktadır. Bu yorumların her biri Ebû Hanîfe'nin, söz konusu âyeti bu şekilde okuduğu kabulü üzerine yapılmıştır. Ancak hemen ifade edelim ki bu konudaki genel kanaat, bu kırâatin mevzû olduğu ve okunmadığı halde Ebû Hanîfe'ye nispet edildiği yönündedir. İbn Hacer el-Heytemî ile İbnü'l-Cezerî, bazı mevzû kırâatlerin Muhammed b. Cafer el-Huzâî tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edildiğini, bunların bir kitapta toplandığını ve bu rivayeti nakleden tefsir âlimlerinin de onun bu kitabına aldandıklarını söylemişlerdir. Nakledildiğine göre Dârekutnî gibi bazı hadis âlimleri de, Ebû Hanîfe'nin kırâatine dair bir araya getirilmiş olan söz konusu bu kitabın aslının olmadığını ifade etmişlerdir.³⁶ Kanaatimizce Ebû'l-Fazl da yararlandığımız diğer eserler gibi, Ebû Hanîfe'ye ait olduğu söylenen bazı kırâat rivâyetlerini toplayıp nakletmiştir. Ancak bunlar içerisinde, daha sonra ortaya konulan kriterler çerçevesinde hem sahih hem şâz hem de mevzû olduğu söylenen bazı kırâatlerin olması söz konusudur.³⁷

Sonuç olarak, kırâatlerin henüz tasnif ve tedvinlerinin yapılmadığı bir dönemde Ebû Hanîfe'nin, kırâat konusunda rivâyetlere dayandığını söyleyebiliriz. Bu yüzden o, kendisine sağlam bir senedle gelen nakilleri almış, senedine güvenmediği rivâyetleri ise terketmiştir. Örneğin İbn Mes'ûd'un mevzû (uydurma) olarak niteleyip tenkid ettiği bir rivâyeti, kendisi de aynı şekilde nitelemiştir. Zikredildiğine göre İbn Mes'ûd وَالْيَلِ إِذَا يَعْتَىٰ وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّىٰ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ الْحَبْلَ فَجَعَلَ مِنْهَا

³⁵ Bezzâzî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, s. 341. Benzer bir değerlendirme için bkz. Ebû'l-Fazl el-Huzâî, **Kırââti Ebî Hanîfe**, Varak: 2.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr**, c. 1, s. 16; İbn Hacer el-Heytemî, **Hayrâtü'l-hisân**, s. 147.

³⁷ Ebû'l-Fazl el-Huzâî (408/1017), **Kırââti Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Bölüm Demirbaş/Kayıt No: 21Hk487/3, Varak: 1-3. Söz konusu risale ve onunla ilgili değerlendirmeler için bkz. Necattin Hanay, Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve “İhtiyârâtü min Kırââti Ebî Hanîfe” Risalesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Mütefekkir, c. 3, S. 5, s. 101-127.

مَا نَسَمَةَ تَسْعَى şeklinde okuyan bir bedevîyi işitince, Sa'd sûresindeki; مَا سَمِعْنَا هَذَا فِي الْمَلَّةِ الْآخِرَةِ إِنَّ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ / “Son dinde de bunu işitmedik. Bu, ancak bir uydurmadır.”³⁸ âyetini okuyarak, dolaylı bir şekilde onun bu kırâatinin mevzû olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Leyl sûresindeki âyetler; “(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zaman geceye, açılıp ağardığı vakit gündüze, erkeği ve dişiği yaratana yemin ederim ki işleriniz başka başkadır...” anlamında iken, bedevînin okuduğu kırâatte; “Bürüyüp örttüğü zaman geceye, açılıp ağardığı vakit gündüze andolsun ki, hâmileyi yaratan ve ondan koşan bir canlı kılan O’dur...” anlamına gelmektedir. Ebû Hanîfe’nin nakletmiş olduğu bu husus, onun kırâat konusunda rivâyete itibar ettiğini ve mevzû olan kırâatlerden de uzak durduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Fakih olan Ebû Hanîfe’nin Kur’ân’dan hüküm istinbat ederken kırâat farklılıklarını ne derece dikkate aldığını görmek için de konuyla ilgili birkaç örnek zikretmek istiyoruz.

6. Kırâatlerden Hüküm İstinbât Etmesi

Ebû Hanîfe’nin, Kur’ân’ı beyân etmek veya âyetlerden hüküm istinbâtında bulunmak için, kendisinden sonra ortaya konulan sıhhat şartları çerçevesinde hem mütevâtir hem de şâz kırâatlerden istifade ettiğini görüyoruz. Aşağıda bu tür kırâat örneklerine birkaç misal vereceğiz.

1) Cenâb-ı Hak; فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ / “...Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır...”⁴⁰ âyetinde, yeminini bozan kimse için gerekli olan keffâreti madde madde saymıştır. Âyete göre yeminini bozan bir kişinin, keffâret olarak on fakiri yedirmesi veya giydirmesi

³⁸ Sâd, 38/7.

³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 68.

⁴⁰ Mâide, 5/89.

yahut da bir köle azat etmesi gerekir. Bunlardan herhangi birini yapmayan bir kimse ise, üç gün oruç tutmalıdır. Bununla birlikte âyette, tutulacak orucun peş peşe olup olmayacağına dair herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Ebû Hanîfe bu hususu, İbn Mes'ûd kırâatinde yer alan “mütetâbiât / متتابعات” lafzıyla beyân etmiş ve orucun peş peşe olması gerektiğine hükmetmiştir.⁴¹ Sonraki dönem Hanefî âlimleri, mütevâtir olmayan bu türden kırâatleri genel olarak sünnet kabul ederek, Kur'ân'ın sünnetle tefsiri olarak kabul etmişlerdir.⁴² Ancak Ebû Hanîfe'nin söz konusu okuyuşlardan hep harf (kırâat) olarak bahsettiğini görüyoruz. Kanaatimizce o, kendisine sağlam bir senedle gelen bu tür kırâatlerin, mushafların cem ve istinsahı öncesinde okunan birer Kur'ân kırâati oldukları fikrindedir. Bu tür rivâyetleri Kur'ân olarak okumasa dahi, onlardan hem Kur'ân'ı yorumlamak hem de âyetlerden ahkâm istinbât etmek için istifade etmiştir.

2) Nakledildiğine göre İmâm-ı A'zam, Safâ ile Merve arasında say yapıp da remel⁴³ yapmayan kimseye ceza olarak (icmâya binâen) herhangi bir şey gerekmeceğini söylemiştir. Bu fetvasına gerekçe olarak ise Übeyy b. Ka'b'ın, *إِنَّ الصَّفَاَ وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ / “Şüphesiz Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır. Her kim Beytullah'ı ziyaret eder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günâh yoktur. Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa şüphesiz Allah kabul eder ve (yapılanı) hakkıyla bilir.”*⁴⁴ âyetini, şâz olarak kabul edilen; *فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ لَا يَطُوفَ بِهِمَا / “Her kim Beytullâh'ı ziyaret eder*

⁴¹ Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-asl*, Beyrut: Âlem'ül-Kütüb, 1990, c. 3, s. 188; *Kitâbu'l-Âsar*, c. 2, s. 600-602; Hârizmî, *Câmiu mesânidi'l-İmâm el-A'zam*, c. 2, s. 263-264. Ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 168; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996, c. 4, s. 121; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 1, s. 659; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî (571/1272), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006, c. 8, s. 152.

⁴² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, c. 1, s. 281; Zekiyyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, (Notlarla Çev. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara: TDV, 2000, s. 323.

⁴³ Remel, tavaf esnasından kısa adımlarla koşarak ve omuzları silkerek çalınmış bir şekilde yürümek demektir.

⁴⁴ Bakara, 2/158

veya umre yaparsa onları tavaf etme(me)sinde kendisine bir günâh yoktur.” okuyuşunu delil göstermiştir.⁴⁵ Bu misalde de görüldüğü üzere Ebû Hanîfe, kendisine ulaşan şâz bir kırâatten, hüküm istinbât etmekte bir mahzur görmemektedir. Zira o, sahih bir kanalla kendisine ulaşan bu tür şâz rivâyetlerden faydalanmıştır.

3) Yine Ebû Hanîfe, bir erkeğin hanımını öpmesi ile şehvetli veya şehvetsiz olarak ona dokunmasından dolayı abdestinin bozulmayacağına hükmetmiştir. İmâm Şâfiî ise, bu durumlarda yeniden abdest almanın gerekliliğini vurgulamıştır. Burada her iki fetvanın kaynağı da; *...yahut da kadınlara dokunmuşsanız...*⁴⁶ âyetinin iki farklı kırâatidir. Mütevâtir kırâat imâmlarından Hamza, Kisâi ve Halef âyette geçen fiili, “*lemestüm / لمستم*”; aşere içerisindeki diğer imâmlar ise, “*lâmestüm / لامستم*” şeklinde okumuşlardır.⁴⁷ Şâfiî buradaki fiilin “dokunma” anlamına geldiği kanaatinde iken, özellikle ikinci kırâati (mufâale babında gelen ve müşâreket içeren ‘*lâmese*’yi) esas alan Ebû Hanîfe ve ashâbı ise, kelimenin “cinsî birleşmeyi” ifade ettiğini söylemişlerdir. Serahsî, her iki okuyuş arasındaki anlam farkını izâh ederken, En’âm sûresinde geçen; *وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ* / “Eğer sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı...”⁴⁸ âyetini örnek vererek, “*lemese*” kelimesinin “elle dokunmak” anlamına geldiğini, fakat Mâide sûresindeki âyetin “*lâmestüm*” şeklinde de okunduğunu ve bundan kastedilenin, “cinsî birleşme” olduğunu söylemiştir. Bu hususta herhangi farklı bir kırâatten bahsetmeyen Ebû Hanîfe ise, anlaşıldığı kadarıyla bu konudaki fetvâsını, hocası Âsım’dan aldığı; *أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ* kırâatini esas alarak vermiştir.⁴⁹

⁴⁵ Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Âsâr**, s. 118-119. Diğer âsâr kitaplarındaki rivâyetler için bkz. Hârizmî, **Câmiu Mesânîdi'l-İmâm el-A'zam**, c. 1, s. 522, 557.

⁴⁶ Mâide, 5/6. Aynı kırâat için bkz. Nisâ, 4/43.

⁴⁷ Muhammed Harûf, **et-Teshîl li-Kırââti't-Tenzîl mine's-Şâtibiyye ve'd-Dürre**, s. 108; Abdulkadir Mansûr, **eş-Şâmil fi'l-Kırââti'l-Aşr**, s. 144.

⁴⁸ En'âm, 6/7.

⁴⁹ Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Şemseddin es-Serahsî (483/1090), **Kitâbu'l-Mebsût**, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989, c. 1, s. 67-68.

Kanaatimizce Ebû Hanîfe, sonraki dönemlerde daha çok sahâbe tefsiri, mensûh kırâat veya sünnet olarak ele alınan bazı kırâatlerin⁵⁰ Kur'ân'ın cem' ve istinsâhından önce Kur'ân olarak okunduğu düşüncesindedir. Tedvin sonrası dönemde özellikle İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd gibi önde gelen sahâbîlerden gelen kırâat rivâyetleri, kırâat olarak okunmasalar bile Kur'ân'ın beyânı ile âyetlerden ahkâm istinbat hususunda kullanılmıştır.

7. Sonuç

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen kırâatlerin az bir kısmı, özellikle de hüküm istinbatına kaynak olanlar, talebelerinden nakledilmiş iken, büyük bir kısmı ise sonraki dönemlerde derlenmiş eserlerde, bazı tefsir veya menâkıp kitaplarında yer almaktadır. Bu yüzden birtakım rivâyetlerin ona nispeti hakkında kesin bir hüküm vermek kolay değildir. Kırâatlerin tasnif ve tedvinlerinin yapılmadığı bir dönemde yaşayan İmâm-ı A'zam'ın kırâatlere bakışını ise, ancak onun rivâyetlere yaklaşımı ışığında tespit edebiliriz.

Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanîfe, kırâat rivâyetlerinden, tıpkı hadislerde olduğu gibi, güvenilir bir kanalla kendisine ulaşmış olanları almış ve onlardan istifade etmeye çalışmıştır. Ondan nakledilen rivâyetler arasında mütevâtir kırâatler olduğu gibi, sonraki dönemlerde şâz kabul edilen birtakım okuyuşlar da vardır. Henüz kırâatlerle ilgili kıstasların olmadığı o dönemde Ebû Hanîfe, sağlam bir senedle kendisine gelen bazı kırâatleri, muhtemelen onları mushafın cem ve istinsâhı öncesinde okunan birer kırâat olduklarını düşündüğü için almıştır.

Bilindiği gibi Kur'ân, tek bir nüsha olarak cem edildiğinde, sahâbenin Rasûlüllah'tan aldığı birtakım okuyuşlar mushafın dışında kalmıştır. Bu tür kırâatler, daha sonraki dönemlerde ise şâz kırâat olarak isimlendirilmişlerdir. Aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin, daha önce zikretmiş olduğumuz Kur'ân tanımı, özellikle mushaflarda yazılı olma şartı, bu tür okuyuşların şâz olduğunu göstermektedir. Sonraki dönem şartları (İbnü'l-Cezerî'nin üç şartı) esas alındığında bazı kırâatler, mushaf yazısına uyduğu halde, tevatüre ulaşan bir isnad zincirine sahip olmadığı için şâz görülmüştür. Fakat Ebû Hanîfe'nin, bu tür bazı rivâyetleri,

⁵⁰ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, c. 1, s. 281; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar*, s. 370-371.

kendi açısından sağlam bir senedle rivâyet edildiği için alıp okumuş olması da mümkündür. Bu yüzden olacak ki, onun bazı şâz kırâatleri okuduğuna dair rivâyetler nakledilmiştir. Zira bugün şâz görülen bazı rivâyetler, o dönemde Ebû Hanîfe tarafından daha farklı değerlendirilmiş olabilir.

İmâm-ı A'zam, Kur'ân kırâatini, mütevâtir yedi kırâat imâmından biri olan Âsım'dan almakla birlikte, tek bir kırâate bağlı kalmamış ve kendisine sağlam bir senedle ulaşan diğer harfler/kırâatlerden de Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve hüküm istinbâtı gibi hususlarda istifade etmiştir. Kur'ân konusunda son derece hassas olan Ebû Hanîfe, özellikle kendi kriterleri açısından zayıf ve Kur'ân'ın genel muhtevasına aykırı olduğunu düşündüğü rivâyetlerden ise uzak durmuştur. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye, okumadığı halde bazı şâz ve mevzû kırâatlerin nispet edilmiş olması da mümkündür.

8. Kaynakça

- Abdulkadir Muhammed Mansûr, **eş-Şâmil fi'l-kurâati'l-aşr**, 2. Baskı, Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 2009.
- Abdurrahman Çetin, **Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar**, İstanbul: Ensar Yay., 2005.
- Abdülhamit Birışık, "Kur'ân", **DİA**, c. 26, İstanbul: TDV, 2002.
- Abdülhamit Birışık, **Kırâat İlmi ve Tarihi**, Bursa: Emin Yay., 2004.
- Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), **el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Arabistan: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980.
- Celeleddin b. Ebû Bekir es-Suyûtî (911/1505), **el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân**, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî (571/1272), **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), **el-Câmiu's-sahih, Fezâilü'l-Kur'ân**, Thk. Muhibbiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdalbaki, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h.
- Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (370/981), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, Thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996.

- Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Sehl Şemseddin es-Serahsî (490/1090), **Usûlü's-Serahsî**, Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit (150/767), **el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhu'l-ehsat, el-Fıkhu'l-ekber, Risâle Ebî Hanîfe, el-Vasiyye**, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010.
- Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Şemseddin es-Serahsî (483/1090), **Kitabu'l-mebisât**, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989.
- Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî, **Kitâbu'l-âsâr**, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî (710/1310), **Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl**, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008.
- Ebû'l-Fazl Muhammed b. Cafer el-Huzâî (408/1017), **Kırââti Ebî Hanîfe**, Yazma Eser, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Demirbaş/Kayıt No: 21Hk487/3.
- Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşki İbnü'l-Cezerî (833/1429), **en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr**, Tahrir: Ali Muhammed ed-Dabba', Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.
- Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Hüzelî el-Biskrî el-Mağribî (465/1074), **el-Kâmil fi'l-kırââti'l-aşr ve'l-erbain ez-zâide aleyhâ**, Thk. Cemâleddin b. es-Seyyid b. Rifâî, Müessesetü Semâ, 2007.
- Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî (665/1266), **Câmiu mesânidi'l-İmâm el-A'zam**, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Meârif, 1332 h.
- el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (568/1172), **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut: 1981.
- Hayrettin Öztürk, **Edebî Mucize Kur'ân- Yazılması ve Toplanması**, 4. Baskı, İstanbul: Ensar, 2010.
- İsmail Karaçam, **Kırâat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kırâatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul: İfav, 1996.
- Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1143), **Tefsiru'l-keşşâf an-hakâiki ğavâmidü't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi-vücûhi'te'vîl**, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", **DİA**, c. 31, İstanbul: TDV, 2006.
- Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî (1367/1948), **Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân**, Thk. Favvaz Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1996.
- Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), **Kitâbu'l-âsâr**, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008.

- Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), **Kitâbu'l-asl**, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî (827/1424), **Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1981.
- Muhammed Harûf, **et-Teshîl li-kırââti't-tenzîl mine's-Şâtibiyye ve'd-Dürre**, Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2008.
- Muhsin Demirci, **Kur'ân Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Ensâr, 2005.
- Necattin Hanay, Ebü'l-Fazl el-Huzâî ve "İhtiyârâtü min Kırââti Ebî Hanîfe" Risalesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Mütfeffkir, c. 3, S. 5, 2016.
- Suat Yıldırım, "el-Ahrufü's-Seb'a", **DİA**, c. 2, İstanbul: TDV, 1989.
- Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (974/1566), **el-Hayrâtü'l-hısân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân**, Dimeşk: Dâru'l-Hüdâ ve'r-Reşâd, 2007.
- Zekiyüddin Şaban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**, (Notlarla Çev. İbrahim Kafî Dönmez), Ankara: TDV, 2000.